

143. ДАХО, ф.р. 302, оп. 1, спр. 1403, арк. 74.
144. Там само, спр. 1841, арк. 10.
145. ДАВО, ф.п. 292, оп. 1, спр. 4, арк. 30 зв.
146. ДАВО, ф.п. 136, оп. 6, спр. 608, арк. 10-11.
147. Габець М. Про Липника, «липову» дирекцію і гнилий дух / М. Габець // Студент революції. – 1932. – №27. – С. 34.
148. Гринько А.І. Становище Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання у 1932-1933 рр. (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади, управління України) / А.І. Гринько // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / [редкол.: П.Т. Тронько (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 16. – С. 201.
149. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 148, арк. 96.
150. Ката-ба. Слідкуйте за лігунами / Ката-ба // Студент революції. – 1931. – №24. – С. 29.
151. ДАМК, ф.р. 359, оп. 1, спр. 27, арк. 5.
152. Габець М. Про Липника, «липову» дирекцію... – С. 33.

В статье рассказывается о подготовительной работе, ходе и результатах прохождения педагогической практики студентами педагогических учебных заведений Правобережной Украины в 1920-1930-х гг. Автор на конкретных примерах показал положительные и отрицательные стороны в ее организации.

Ключевые слова: практика, студенты, институт, техникум, группа.

Отримано: 10.09.2015 р.

УДК 372.48(477.81)«194»1941-1944

Віктор Мисан

ШКІЛЬНА ОСВІТА В РЕЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА» (на прикладі школи №2 міста Рівного)

У запропонованій статті розкрито особливості освітньої політики в роки нацистської окупації на прикладі функціонування школи №2 м. Рівного. Проаналізовано навчальний план, шкільні предмети, склад педагогічних працівників, тривалість та організацію навчально-виховної роботи освітнього закладу в умовах окупаційного режиму.

Ключові слова: Друга світова війна, окупаційний режим, освітня політика, навчальний план, шкільні предмети, навчально-виховна робота.

Ще донедавна, досліджуючи вітчизняну освіту в роки Другої світової війни, окремі українські вчені намагалися використовувати традиційні схеми та підходи в аналізі освітнього процесу окупаційного періоду. У педагогічній науці склалася традиція не аналізувати освітній процес у зв'язку із тимчасовою окупацією території України¹. Інші дослідники історії освіти та педагогіки,

якщо й розкривали особливості функціонування освітньої системи, то лише її окремі аспекти – роботу радянської школи в тилу, загальні засади організації освітнього процесу². На основі цього сформувалося покоління навчальної літератури з історії педагогіки, у якому базовим стало твердження про те, що на окупованих нацистами українських землях школа взагалі не функціонувала. Чи було так насправді? Щоб дати стверджувальну або заперечну відповідь на поставлене запитання, потрібно ретельно проаналізувати масив джерел, що репрезентують освітній процес у роки нацистської окупації. Світло на цю проблему зможуть пролити не лише загальні підходи німецьких владних структур щодо організації освітнього процесу, висловлювання державних діячів, окупаційні плани та гуманітарна політика завойовників у цілому, але й матеріали державних обласних архівів, які дозволять крок за кроком відтворити функціонування окремих навчальних закладів і на цій основі вибудувати ту реальну картину, що притаманна окупаційному періоду. Важливу роль у моделюванні такої картини займає діяльність окремих навчальних закладів. З одного боку її варто розглядати як зразок явища, що характерне для певного періоду, проміжку часу, а з іншого – як індивідуальний приклад політики в галузі. Саме з цією метою для аналізу взято функціонування однієї із шкіл міста Рівного в роки нацистської окупації.

Упродовж останнього десятиліття з'явилося чимало робіт, присвячених проблемі функціонування освіти та шкільництва в роки Другої світової війни на окупованих нацистами українських теренах. Серед масиву видрукованих праць варто відзначити роботу Б. Єржабкової «Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941-1944 рр. У світлі німецьких документів», що вийшла друком у 2008 р. Це фактично одна із перших узагальнюючих робіт, що з'явилася за роки незалежності, в якій автор намагається розкрити особливості функціонування освітньої системи як складової окупаційної політики нацистів на зайнятих українських землях. Більшість інших робіт присвячена винятково налагодженню освіти німецькою окупаційною владою на окремих територіях. Так, В. Михайлюк і А. Д'яконхін досліджують особливості розвитку освіти на Луганщині, В. Гінда – у Генеральному окрузі «Житомир» (1941-1944 рр.), А. Скоробагатів – на Харківщині, Г. Стефанюк, В. Офіцинський – на Галичині. Такий підхід з одного боку звужує рамки в аналізі освіти окупаційного періоду до розкриття регіональних особливостей, які власне мали свою місцеву специфіку. З іншого боку такий підхід дозволяє вибудувати із регіональної освітньої мозаїки загальну картину як освіти, так і її складових. У цьому контексті налагодження освіти на Волині у м. Рівному, яке було адміністративним центром рейхскомісаріату «Україна», має неабияке значення для

формування уявлення про освітню політику нацистів та способи, методи і форми її реалізації.

Мета статті – розкрити особливості налагодження освітнього процесу в роки нацистської окупації на прикладі функціонування школи №2 м. Рівного.

28 червня 1941 р. німецькі війська увійшли до Рівного³. Прихід на Рівненщину нацистів обумовив відступ радянської армії. З 28 червня 1941 р. розпочався тривалий період окупації, який завершився 2 лютого 1944 р. Німецька окупаційна влада на завойованій території намагалася встановити такий режим, який забезпечив їй максимальний контроль над населенням та сферами його життєдіяльності. Місто Рівне не стало винятком у цьому плані. Не зупиняючись на особливостях окупаційної політики взагалі, спробуємо відтворити картину функціонування навчальних закладів м. Рівного літа 1941 – зими 1944 років і виокремити в цьому контексті навчально-педагогічну діяльність міської школи № 2. Зауважимо, що наше дослідження базується виключно на архівних матеріалах, публікаціях періодики та виданнях, вказаного періоду, що зберігаються в Державному архіві Рівненської області (ДАРО). Основу дослідження складають досить різноманітні джерела – відомості на зарплатню, вказівки, екзаменаційні відомості, заяви, звернення, інструкції, листи, накази, перепустки, повідомлення, посвідчення, розпорядження, списки учителів та учнів тощо. Власне саме такий масив різних джерел і дозволить відтворити та змоделювати картину, що ґрунтується на статистичних і фактологічних даних, які збереглися серед архівних документів.

В останній передвоєнний навчальний 1940-1941 рік у Рівному працювало 16 початкових, восьмирічних, середніх (десятирічних) шкіл. Міська школа №2 напередодні війни була десятирічкою з російською мовою навчання. Із початком нацистської окупації, як зазначає часопис «Волинь», при міській управі зорганізували відділ народної освіти, керівником якого призначили професора Опанаса (в документах архіву зустрічаються різні варіанти імені: Опанас, Панас, Апанас) Семеновича Ковальського⁴. Міський відділ освіти уклав списки всіх завідувачів шкіл, освітніх установ, дітей шкільного віку і організував місячні курси українознавства. До цих курсів залучили майже всіх учителів, не зважаючи на їх попередню фахову підготовку. Особлива увага на курсах приділялася викладанню української мови та літератури, історії України, географії України, німецької мови. Курси розпочали свою роботу 29 липня. Всього в них взяло участь 250 чоловік. 10 серпня міський відділ освіти провів учительські курси для випускників середніх і неповних середніх шкіл міста та навколишніх сіл, які б хотіли долучитися до учительської справи. На курси записалося 300 слухачів⁵.

Працівниця відділу освіти Н.Я. Іщук у статті «Наша школа» так описувала зміни в освітньому житті міста: «В Рівному з почат-

ком 1941-42 н.р. відкрито дві мішані українські гімназії – одна гуманістичного типу, друга математично-природничка, чотири початкові шестикласові школи, одна середня технічна школа з відділами землеробним, меліораційним і шляховим, одна середня торговельна, одна нижча фахова школа, одна нижча сільсько-господарська школа, одна столярська і одна музична школа⁶. Одночасно Н. Іщук репрезентувала нову освітню модель, яка мала б утвердитися на окупованих землях. Так навчання в нижчій і середній школах мало тривати 12 років. З них 4 роки – у початковій школі і 8 років у гімназії, або 6 років у початковій школі і 6 років у гімназії. До 1 класу приймалися діти з 7 років. Учні, які закінчили 4 клас зараховувалися до 1 класу гімназії, а школярів після 6-річної початкової школи приймали до 3 класу гімназії. Замість російської мови запропоновано вивчати німецьку. Розширювався курс української літератури. У навчальних планах з'явилися нові предмети – релігія, історія України, географія України, латинська мова (для гуманістичних гімназій)⁷.

Як свідчить оголошення міського відділу народної освіти, навчання у середніх та початкових школах розпочалося 8 вересня 1941 року о 10 годині з молебні у православному соборі⁸. Більшість навчальних закладів залишалася не укруплюваними як учнями, так і учителями. У часописі «Волинь» від 14 вересня можемо прочитати оголошення щодо продовження запису учнів: «Запис учнів до українських середніх шкіл в Рівному проводиться щоденно від 9-13 і від 16-18 в бувшій середній школі ч. 2. До початкових шкіл: ч. 1 (вул. Соборна ч. 3), ч. 2 (вул. Підгірна ч. 3), ч. 3. (вул. Олешкової ч. 31, будинок залізничної школи), ч. 4 (цегельня) щодня від 10-13 і від 16-18. До фахової школи приймаються учні, що скінчили 4-5 клас початкової школи. Запис учнів провадиться щодня від год. 10-13 і від 16-18 вул. Скорупки ч. 11 (бувш. шк. ч. 14)⁹. З вищезгаданого оголошення дізнаємося, що шестикласна початкова школа №2 знаходилася у приміщенні по вулиці Підгірній, 3. У цій будівлі школа функціонувала до кінця окупаційного періоду. Відновлення роботи школи розпочалося з призначення її керівника – директора. У розпорядженнях міського відділу народної освіти зустрічаємо декілька наказів про призначення керівника школи. Іноді ці накази суперечливі і не дозволяють достеменно з'ясувати ситуацію із завідувачем школи. Особливо це стосується літнього періоду 1941 р. Так серед подань, що були написані до шкільного відділу м. Рівного, зустрічаємо заяву колишнього учителя середньої школи № 1 Левитського Євгена Івановича, який просить «дати працю в шкільному відділі». Заява підписана 1 серпнем 1941 р. На ній резолюція начальника шкільного відділу професора А. Ковальського, датована 10 липня 1941 р., такого змісту: «Призначити тимч. завідувачем школи № 2»¹⁰. Міська управа розпорядженням від 4 серпня 1941 р за № 319 призначає Є.І. Левитського тимчасово завідувачем школи № 2 від 10 липня 1941 р.¹¹

У документах міського відділу освіти є заява вчительки середньої школи № 2 Степури Галини Григорівни на призначення завідувачкою школи № 2. Заява датована 30 липням 1941 р. На ній є резолюція від 10 липня 1941 р. А. Ковальського про призначення тимчасово завідувачкою школи №2¹². На основі цієї заяви і резолюції був виданий наказ за №333 від 4 серпня 1941 р. про призначення тимчасово завідувачкою школи №2 Г. Степури з 10 липня 1941 р.¹³. Можемо зробити висновок, що на одну посаду одночасно призначили дві особи – Є.І. Левитського та Г.Г. Степуру. Очевидно, що тимчасовим завідувачем школи №2 влітку 1941 р. була Г.Г. Степура, оскільки її прізвище внесено у відомість на отримання зарплатні за серпень 1941 р.¹⁴

Однак організувати роботу школи в умовах окупації прийшлося іншому директору – Зінченку Петру Івановичу. 1 вересня 1941 р. його призначили завідувачем Рівненської української шестикласової школи №2¹⁵. П.І. Зінченко народився у Полтаві 11 січня 1893 р. у сім'ї урядовця. У рідному місті здобув педагогічну освіту. Упродовж 1912-1915 рр. учителював у Полтаві. У 1915-1917 рр. проходив військову службу в російській армії. В 1917-1919 рр. він – інструктор позашкільної освіти Міністерства освіти у Києві. З 1919 р. назначений учителем у Рівному. Проживав по вулиці Хмільній, 20¹⁶. У 1941 р. П. Зінченко мав 25 років педагогічного стажу і міг викладати українську мову і малювання в 5-7 класах¹⁷. Ми не володіємо інформацією, спогадами про те, яким був директором П.І. Зінченко. До того ж завідував школою він упродовж короткого часу – до 1 березня 1942 р.¹⁸. Однак, з тих матеріалів, які збереглися в обласному архіві, а це доповідні, заяви, подання, прохання, особова справа директора, можна зробити висновок, що він належав до дбайливих і принципових керівників. У вересні 1941 р. директор постійно інформував міський відділ освіти про доукомплектування школи педагогічними кадрами¹⁹. 1 жовтня 1941 р. він звертається до відділу освіти з проханням допомогти дістати паливо для школи – 75 т. дров і 15 т. вугілля, оскільки у шкільному приміщенні було 28 пічок і тимчасовий запас палива складав всього 5 т. торфугу²⁰.

У вересні 1941 р. зафіксовані випадки, коли учителі не з'являлися з тих або інших причин на роботу. В обов'язки директора входило інформувати міський відділ освіти про подібні факти. Так, у доповідній від 25 вересня 1941 р. П.І. Зінченко писав: «пп. Сиротенко, Лінчевська, та Савюкова не з'являються до праці, чим перешкоджають провадити нормальні уроки в школі²¹». 2 жовтня директор надіслав прохання, щоб міський відділ освіти допоміг придбати приладдя для 1-го класу²².

Архівні документи свідчать про те, що новопризначений директор займався повсякденною господарською, педагогічною, організаційною роботою. Серед буденного клопоту форму-

вання педагогічного колективу залишалося однією з основних проблем. З інформації, що надходила до міського відділу освіти від П.І. Зінченка стає зрозумілим, що на початку вересня 1941 р. в школі №2 не вистачало окремих учителів. Так, у повідомленні від 13 вересня він писав: «Дирекція української школи №2 подає до відома Відділу Народної Освіти, що в школі зголосилися до праці слідуючи учителі: 1) п. Сав'юк від 4.09. б.р. 2) п. Саць від 2.09. б.р. 3) п. Омельчук від 3.09. б.р. 4) п. Ковальчук від 3.09. б.р. 5) п. Старак від 4.09. б.р. 6) п. Ковальчук від 8.09. б.р. 7) п. Бучовська від 8.09. б.р. 8) Зінченко Петро 1.09»²³. У другій половині вересня педагогічний колектив поповнили нові працівники – Л. Морозова, О. Якимович, І. Сиротенко, О. Ніколаєва, К. Линчевська²⁴. Педагогічний колектив остаточно сформувався лише на кінець жовтня 1941 р., про що свідчить список учителів, де вказано їх освіту, навчальні предмети, які вони читали, розподіл годин за класами та тижневе навантаження²⁵.

До кінця 1941 р. в склад педагогічного колективу входили 15 учителів: Петро Іванович Зінченко, Юхим Тихонович Ковальчук, Михайло Мануїлович Омельчук, Олександра Тимофіївна Бучовська, Ольга Костянтинівна Ніколаєва, Лідія Микитівна Морозова, Раїса Йосипівна Саць, Тамара Григорівна Старак, Марія Миколаївна Герстоф, Галина Костянтинівна Ковальчик, Клементина Станіславівна Ленчевська, Марія Іванівна Сав'юк, Іван Гнатович Сиротенко, Марія Георгіївна Шуліковська, Олена Євстафіївна Якимович (секретар школи)²⁶. Фактично це один із найповніших списків учителів кінця 1941 р. З частини особових справ, що збереглися в обласному архіві, та анкет, які заповнювали учителі, наймаючись на роботу, можна відтворити повну статистичну картину педагогічного колективу. Лише Г.К. Ковальчик та І.Г. Сиротенко мали вищу освіту. Так, І.Г. Сиротинко закінчив у 1907 р. Глухівський учительський інститут і в 1914 р. – Київський Гандльовий (Торгівельний) інститут. З 1922 р. до 1940 р. – священник. З встановленням радянської влади на Рівненщині попав під дію репресивної машини і перебував в ув'язненні. В період окупації прагнув влаштуватися на роботу в торгівельну школу, однак його рекомендували на посаду учителя в школі №2 і він почав читати нову дисципліну – релігію²⁷.

Більшість учителів школи №2 мали середню педагогічну освіту. Вони ще до війни закінчили учительський педагогічний семінар, або 2 роки учительського інституту, інші – річний педагогічний курс. Окремі учителі педагогічну освіту отримали в умовах нацистської окупації на вчительських курсах. Так Ю.Т. Ковальчук, не зважаючи на те, що до війни закінчив духовну семінарію та 1 рік вчительського інституту, упродовж 11 серпня – 13 вересня відвідував вчительський курс, здав іспити та отримав такі оцінки: «українська мова – добре, українська література – відмінно,

німецька мова – відмінно, історія України – відмінно, географія України – добре, методика української мови – відмінно, методика арифметики – добре». Про закінчення курсів свідчить свідоцтво за №114, видане 20 вересня 1941 р.²⁸.

Деякий час у школі № 2 учителькою української та німецької мов працювала Марія Іванівна Сав'юк – дружина Івана Сав'юка, учителя хімії Рівненської української гімназії, з 1 липня 1941 р до 28 лютого 1942 р. – заступника бургомістра Рівного, з 28 лютого 1942 р. до 1944 р. – бургомістра міської управи. Родина Сав'юків відзначалася своєю патріотичною спрямованістю, долучилася до ОУНівського руху.

Педагогічний склад школи №2 постійно змінювався. Плинність кадрів пов'язана з умовами окупації та реформуванням освітньої системи. На кінець листопада 1941 р. у місті налагодила роботу шкільна освіта. До початку грудня 1941 року в Рівному працювали: гуманітарна (гуманістична) гімназія імені Т.Г. Шевченка (447 уч.), математично-природнича гімназія імені гетьмана І. Мазепи (374 уч.), шестикласна школа №1 (456 уч.), шестикласна школа №2 (427 уч.), шестикласна школа №3 (264 уч.), шестикласна школа №4 (326 уч.), середня торгівельна школа (60 уч.), чеська шестикласна школа (41 уч.), середня технічна школа (112 уч.), фахова школа (84 уч.), семирічна музична школа (49 уч.)²⁹. Всього різними формами навчання в місті на цей час охоплено 2640 учнів.

У листопаді 1941 р. Генеральний комісар Волині-Поділля обергрупенфюрер С.А. Шене видав розпорядження про закриття шкіл. Основна причина – відсутність палива та поширення інфекційних хвороб, викликаних війною³⁰. Припинення роботи міських шкіл паралельно використали для реформування освітньої системи. Достеменно не відомо, коли припинилося навчання у школах Рівного. Очевидно, що у грудні 1941 р. та січні – лютому 1942 р. школи не працювали. Про це свідчать списки на зарплатню «незатруднених вчителів» та зменшення зарплатні³¹. В умовах тимчасового припинення навчання міський відділ освіти залучав учителів школи до виконання різних робіт. Так більшість учителів школи №2 задіяли в переписі населення (Л. Морозова, М. Герстоф, Т. Старак, К. Ленчевська, М. Шуліковська, О. Якимович). Частина займалася суспільною опікою (М. Сав'юк, О. Бучевська). В архівних справах збереглися посвідка про те, що Марія Сав'юк і Олександра Бучевська працювали до 20 лютого в Суспільній Опіці при Українському Допомоговому Комітеті³². Директор школи П. Зінченко влаштувався працювати до видавництва «Волинь», М. Омельчук – в міську управу, Р. Саць – в маслосоюз³³.

Вчительська праця в роки німецької окупації винагороджувалася зарплатнею. В архіві збереглися відомості на виплату заробітної плати освітянам Рівного, починаючи з серпня

1941 р. по січень 1944 р. включно. Зарплатня педагогам нараховувалася згідно розроблених норм, що встановлювали ставки вчителям народних, середніх та фахових (професійних училищ) шкіл³⁴. У 1942 і 1943 роках заробітна плата за категоріями змінилася. Окрім того, що вона збільшилася в грошовому еквіваленті, запроваджувалися також додаткові відсотки за знання німецької мови та вік. Так знання вчителем німецької мови з грудня 1941 р. забезпечувало збільшення його зарплатні від 10% до 25%. Вчителька школи №2 М. Сав'юк за знання німецької мови отримувала 25% від ставки (в грудні 1941 р. ставка складала 700 крб., а з січня 1942 р. – 750 крб.)³⁵. Завідувачі народних шкіл отримували додаткову оплату за керівництво навчальним закладом. Якщо школа мала від 3 до 7 класів – 10% від ставки; 8-15 класів – 20%; більше 15 класів – 25%³⁶. Оплата вчительської праці залежала від фахової освіти та педагогічного стажу і навіть статі. Представники окупаційної влади уклали окремий «Табель учительської платні» для українських учителів та «народово-німецьких (фольксдойчів)» учительських сил. Згідно цих критеріїв встановлювався кваліфікаційний розряд, який прирівнювався до певної суми зарплатні. На основі відомостей можна відстежити заробітну плату вчителів школи №2 упродовж всього періоду окупації. Певна річ, що в усіх вона була різною, оскільки залежала від вищезгаданих складових.

Праця педагогів регламентувалася різними розпорядженнями, наказами, постановами і була підконтрольною. Так, у повідомленні до шкільного відділу директор школи №2 інформував, що «класовод третього класу другої школи учителька Марчук Зоя є хвора і сьогодні дня 25/IV. б. р. не з'явиться»³⁷. Хвороба вчителя обов'язково посвідчувалася довідкою і передавалася у шкільний відділ освіти. Про це свідчить довідка вчительки М. Сав'юк, в якій вказується, що вона хворіє, має потребу в лікуванні і звільняється від праці упродовж двох тижнів. Довідка виписана лікарем і підтверджена окружним лікарем³⁸. Якщо вчитель або керівник школи мав потребу на деякий час відлучитися в особистих справах, він обов'язково писав заяву до шкільного відділу освіти. Так, директор школи №2 П. Зінченко 26 березня 1942 р. просить безоплатний відпуск на два місяці³⁹. Т. Старак, вчителька 1 класу, просила дозволити їй виїхати для поліпшення здоров'я у село Грушвиця до відкриття шкіл, або ж до особливого відкликання⁴⁰.

Учителі не могли без особливого дозволу та відповідних довідок-перепусток залишити самовільно місце проживання. На свій виїзд за межі міста під час канікул до Озерян та Дубно О. Ніколаєва і З. Марчук у серпні 1942 р. отримали дозволи у вигляді перепусток за підписом міського бургомістра⁴¹. У вищезгаданих довідках вказувалося, що О. Ніколаєва та З. Марчук є вчителями народної школи №2 м. Рівного і їм дозволяється виїхати до вказаних місць.

У лютому 1943 р. під розпис керівників та вчителів усіх шкіл поширили обіжник. У ньому подавався перелік певних дозволів та заборон. Так, зокрема в обіжнику вказувалося: «1. Наказую керівникам шкіл під час шкільної науки бути обов'язково присутніми в школі. 2. Дозволю керівникам шкіл два рази на місяць відлучатися від школи в справах шкільних /одержання платні для учителів, в справі підручників і приладдя, в справі опалу для школи і т. п. /. 3. Керівник школи не мав права давати учителям відпусків під час науки хіба тільки з приводу хвороби, установленої лікарем. 4. Наказую завести при школах клясові денники, в котрих вписувати на лекціях перероблений матеріал. 5. Наказую завести при школі книгу розпоряджень керівника школи. В книгу розпоряджень керівника школи заносити всі порушення дисципліни учителями. 6. Про порушення шкільної дисципліни учителями керівники шкіл повідомляють Шкільний Реферат. 7. Забороняється учителям шкіл самовільно опускати працю в школі і переходить до іншої праці. 8. Учитель, котрий самовільно залишив працю в школі, або звільнений Шкільним Рефератом негайно віддається в розпорядження Уряду Праці. 9. Зобов'язую керівників шкіл в найкоротшому часі переписати в Районі програми і застосовувати їх в школі. 10. На день 1. III. 1943 р. наказую керівникам шкіл перевести інвентаризацію шкільного майна. Інвентарну книгу берегти при школі. 11. Звернути увагу на санітарний стан будинку шкільного і подвір'я. 12. Наказую керівникам шкіл вести точний облік дітей шкільного віку»⁴².

Умови праці рівненських учителів школи №2 зумовлювалися військовим часом. Не всі вони проживали у належних умовах. З інформації директора школи П. Зінченка дізнаємося, що станом на 5 грудня 1941 р. свої помешкання освітлювали електрикою лише П. Зінченко, Т. Старак, О. Бучовська, Г. Ковальчик, Р. Саць, М. Сав'юк, М. Шуліковська. Натомість такі працівники як К. Ленчевська, М. Герстоф, Л. Морозова, О. Якимович, Ковальчук потребували світла⁴³. У жовтні 1941 р. учителі школи №2 – О. Бучовська, М. Сав'юк, Г. Ковальчук, М. Герстоф, Р. Саць, П. Зінченко, М. Шуліковська, О. Сиротинко, К. Ленчевська разом з іншими педагогами міських шкіл звернулися з проханням, щоб їм зменшили платню за електроенергію до норм, що існувала для працівників міської управи. Таке прохання вони мотивували тим, що значна частина енергії витрачається не на власні потреби, а на перевірку зошитів та журналів, підготовку до уроків⁴⁴.

Після закриття шкіл навчання відновили лише у березні 1942 року. Відновлення навчального процесу принесло й нову систему освіти в місті. Гімназії та шестикласні школи розформували. Окупаційна влада дозволила відкрити лише початкові та фахові (професійні) школи. Обґрунтовуючи такі зміни

перед місцевим населенням, інформаційна служба для крайового правління в Генеральній Окрузі Волині й Поділля писала: «Та обставина, що тепер існує тільки 4-класова народна школа, викликана виключно воєнним часом. Усі знаємо, що бракує не тільки шкільного приладдя, але й відповідних виховників, які б мали вже тепер давати повну шкільну освіту. З аномаліями воєнного часу треба рахуватися»⁴⁵.

У зв'язку з реорганізацією рівненських шкіл П.І. Зінченка звільнили з посади директора школи №2 з 1 березня 1942 р. і призначили учителем до 4-х класної школи №4⁴⁶. Новим директором початкової 4-х класної школи №2 призначили Олега Костянтиновича Ярмоловича. О.К. Ярмолович народився 3 жовтня 1916 р. у Смоленську. За національністю – білорус. Православний. Упродовж 1930-1937 рр. навчався у гімназії. У 1937-1938 рр. готувався до вступу в університет. У 1940 р. при Рівненському обласному відділі народної освіти він закінчив шестимісячні педагогічні курси і отримав фах вчителя української мови та літератури у V-VII класах і рекомендацію до вступу в учительський інститут (на заочну форму навчання)⁴⁷. Із свідoctва, виданого О.К. Ярмоловичу, про закінчення педагогічних курсів дізнаємося про дисципліни, які входили до навчального плану підготовки майбутніх учителів. Так, курсанти мали можливість прослухати дисципліни: українська мова, російська мова, українська та російська література, історія ВКП(б), історія СРСР та УРСР, педагогіка, методика мови, методика літератури⁴⁸. На посаді директора школи О.К. Ярмолович пробув до кінця окупації. Про це свідчать накази міського відділу освіти та відомості на отримання заробітної плати⁴⁹.

Реорганізація школи привела до скорочення педагогічного та учнівського колективів. Окрім директора, згідно штатного розпису, у школі №2 упродовж 1943 р. працювало ще чотири педагоги – О. Ніколаєва, З.Марчук, Л. Авраменко, І. Неродін та сторож (у 1942 р на цій посаді була колишня прибиральниця Ю. Дуль, а в 1943 р – Й. Вишневський)⁵⁰. Архівні матеріали свідчать, що навчальний процес не припинявся навіть тоді, коли окупаційні війська пакували валізи і готувалися до відступу. Остання зарплатня працівникам школи №2 видана у січні 1944 р. Про це свідчить список учителів та інших шкільних працівників школи №2 на платню за січень 1944 р.⁵¹.

Історія школи №2 часів нацистської окупації – це одночасно історія її учнів. У перші місяці окупації до шестикласної школи №2 записалося 427 дітей. Вони навчалися в 11 класах⁵². Із наведених статистичних даних дізнаємося, що в школі на початок листопада 1941 р. перебувало 427 учнів, з яких 194 – хлопчики, а 233 – дівчатка. За національним складом переважали українці. Їх було 278 осіб. У школі навчалося 145 дітей польської національності, 2 чехи, 1 білорус та 1 лито-

вещь. Дітей російської та німецької національностей у школі не було. Наявність серед школярів поляків, які очевидно сповідували католицьку релігію, обумовила присутність одночасно із православним священником – католицького. Ми вже загадували про те, що у школі читався такий предмет як релігія. Уроки релігії для католиків вів Фелікс Савіцький⁵³.

В умовах війни учням школи не вистачало підручників. Особливо це стосується тих предметів, які були новими – релігія, історія України, географія України. Проблему з підручниками історії України намагалися вирішити за рахунок перевидання підручників, які свого часу написали М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич⁵⁴. Відомо, що у Корецькій друкарні у 1941 р. накладом відділу народної освіти перевидано «Історію України приладжену до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх» М. Грушевського⁵⁵. З таких предметів як арифметика, алгебра, геометрія, українська мова, українська література, німецька мова використовували навіть радянські підручники⁵⁶.

30 жовтня 1941 р. видавництво «Волинь» повідомило міський відділ народної освіти м. Рівного про те, що виходить перший номер дитячого часопису «Орленя». Працівники видавництва просили інформувати про вихід дитячого часопису шкільних інспекторів, учителів, школярів⁵⁷. Часопис «Орленя» виходив упродовж 1941-1942 років і став у нагоді рівненським школярам, оскільки на його сторінках друкувалися матеріали на історичну, релігійну, морально-етичну тематику. У першому номері часопису колектив редакції звернувся до українських дітей: «Випускаємо перший номер у світ з самотнім бажанням. Хай він стане справжнім другом кожної української дитини. Хай дає не лише розвагу, але й добру пораду, хай пробуджує національну свідомість і повчає хто ми і чий ми діти, хай стане книгою, без якої ніхто із молодого покоління обійтися не може»⁵⁸. Журнал виходив раз у місяць до кінця 1942 року на 32 сторінках. В умовах дефіциту паперу редколегія зменшила кількість сторінок до 16. Головним редактором часопису був колишній директор школи №2 – Петро Зінченко.

Навчальний рік починався у вересні і закінчувався в червні. Початок і закінчення навчального року супроводжувалося молебнем у Рівненському православному соборі. Так, згідно розпорядження шкільного інспектора відділу освіти закінчення 1942-1943 н. р. у школах м. Рівного супроводжувалося загальним молебнем у православному соборі 30 червня о 8 год. 40 хв. Після цього школам визначили місця для подальших урочистостей. Учні школи №2 закінчення навчального року продовжували святкувати у будинку по вул. Грінченка, 69 з 15.00 по 17.00⁵⁹. Упродовж навчання школярам надавалися двотижневі канікули – взимку (різдвяні) та весняні (великодні). На різдвяні свята, як про це писав часопис «Волинь», в усіх початкових

школах Рівного організовувалося традиційне дитяче свято ялинки. Спочатку діти переглядали новорічну виставу, а потім отримували подарунки. Всі вечірки влаштували учителі та батьки⁶⁰. Відомо також, що учні школи №2 під час зимових канікул долучалися до різдвяних вертепів, колядували. Зібрані гроші школярі міста жертвували на добродійні справи: допомагали сиротам, безпритульним, поповнювали фонд часопису «Орленя»⁶¹.

Станом на 13 березня 1942 р. контингент учнів школи №2 та кількість класів збережено на рівні листопада – грудня 1941 р.⁶². Однак, після реорганізації школи в чотирикласну початкову, кількість класів зменшили до чотирьох. На жаль в обласному архіві нам не вдалося відшукати статистичні матеріали про конкретну кількість класів та учнів наступних навчальних років – 1942-1943. Відомо, що в червні 1943 року учні IV класу школи №2 по закінченню навчального року склали чотири іспити: з арифметики (усно та письмово), з української мови (усно та письмово)⁶³. Міський відділ освіти для проведення іспитів у кожну школу відряджав «провідника іспитової комісії». До школи №2 направили Жука Олександра⁶⁴. Його підписом засвідчені протоколи екзаменів та підсумкові оцінки. З протоколів іспитів та підсумкових оцінок із окремих предметів можемо зробити висновок, що учні школи №2 були старанними дітьми. Більшість з них мала добрі оцінки. Найстаранніші отримували найвищу оцінку – «дуже добре», що прирівнювалося до «5». Тим, хто не справлявся із завданнями, виставляли «незадовільно» – 2. У цілому всі учні 4 класу школи №2 успішно закінчили навчання за 1942-1943 н.р.

Навчання в школі розпочиналося о 8.00 ранку і тривало до обіду. Однак 4 жовтня 1943 р. міський відділ освіти видав розпорядження про запровадження нового часу початку навчання. Згідно цього розпорядження початком уроків визначено 7.00 ранку⁶⁵.

У канікулярний час учні школи №2 долучалися до громадських робіт. Як правило така діяльність організовувалася за розпорядженням міського відділу освіти. У цих розпорядженнях зверталася увага на те, що всі дорослі інтенсивно працюють, щоб забезпечити країну харчами, тому їм ніколи займатися побічними справами. Діти під керівництвом учителів мали б у цей важкий час долучитися до справ і допомогти своїм батькам. Школярам рекомендували брати участь у заготівлі лікарських рослин, оскільки з них виготовляли ліки і рятували життя хворим⁶⁶, очищувати фруктові сади від паразитів, заготовляти вишні, фрукти, допомагати селянам у зборі врожаю тощо. Окремим розпорядженням пропонувалось створити учнівські бригади. До кожної бригади входило 10 учнів. Для бригад встановлювався розпорядок і черговість днів роботи. В п'ятницю і суботу бригади не працювали⁶⁷.

Окремим циркуляром регламентувалася праця 10-12-річних дітей та 14-річних і старших підлітків в канікулярний час. Межі цього часу визначалися 1 червнем – 31 жовтнем. Діти до 12 років могли працювати лише поблизу, в межах місць, де вони проживали. Учні старше 12 років під керівництвом учителів працювали поза місцем замешкання. Час роботи для дітей до 14 років міг становити від 6 до 8 годин. Для підлітків 14 років і старше встановлювали 8-годинний робочий день, а при великій потребі він міг подовжуватися до 10 годин. Була навіть встановлена денна платня: а) діти менше 14 років отримували 2 карбованці; б) старші 14 років – 3 карбованці. Якщо школярів забезпечували централізовано харчами, то з їхнього денного заробітку відраховували 1 карбованець. Після першого вересня школярі могли працювати лише половину дня, коли не навчалися⁶⁸.

Навчання у школі №2 припинили у кінці січня 1944 р., коли фронт наблизився до міста. 2 лютого 1944 р. до міста увійшли радянські солдати. Період нацистської окупації завершився, перед радянською владою стояли нові завдання і відповідно – втілення нової освітньої політики.

Насамкінець варто зазначити, що на прикладі створення та функціонування початкової школи №2 м. Рівного в роки нацистської окупації досить чітко відслідковується зміна освітньої політики німецької влади. Якщо на початковому етапі (осінь – зима 1941 р.) окупації німецька влада дозволила вибудовувати шкільну освітню систему із врахуванням національного українського компоненту, то починаючи з весни 1942 р. ця модель була повністю реформована. У 1942-1943 н.р. освіта носила в основному початковий характер, виняток складали лише фахові (професійні) школи, що займалися підготовкою кваліфікованих спеціалістів середньої ланки у різних галузях господарства. Функціонування школи №2 м. Рівного дозволяє нам відтворити зміст навчання, структуру навчального року, особливості роботи педагогічного колективу, організацію дозвілля школярів. Загалом така картина переконливо засвідчує про існування досить важких умов організації навчального процесу, багатьох обмежень та труднощів, викликаних умовами війни.

Примітки:

1. Левківський М.В. Історія педагогіки : підручник / М.В. Левківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 376 с.; Лисенко М.М. Розвиток методики викладання історії на Україні / М.М. Лисенко // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР 1917-1957 : наукові записки. – К. : Рад. шк., 1957. – Т. VI. – С. 357-398; Лисенко М.М. Методика викладання історії Української РСР / М.М. Лисенко. – К. : Рад. шк., 1985. – 271 с.; Любар О.О. Історія української педагогіки : навч. посіб. / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко. – К., 1999. –

- 356 с.; Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. посіб. / Л.А. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.; Мельник А.Г. Методика викладання історії в середній школі / А.Г. Мельник. – К. : Вища шк., 1974. – 222 с.
2. Артемова Л.В. Історія педагогіки України : підручник / Л.В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.; Пометун Е.И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы / Е.И. Пометун. – Луганск, 1995. – 200 с.
  3. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938-1945 / В. Косик. – К. ; Париж ; Нью-Йорк ; Торонто, 1992. – 729 с.
  4. З діяльності міського відділу народної освіти в Рівному // Волинь. – 1941. – №1.
  5. Там само.
  6. Іщук Н. Наша школа / Н. Іщук // Волинь. – 1941. – №3.
  7. Там само.
  8. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 2, 208 арк.
  9. Хроніка // Волинь. – 1941. – №3. – 14 вересня.
  10. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 3, арк. 216.
  11. Там само, арк. 218.
  12. Там само, арк. 303.
  13. Там само, арк. 304.
  14. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 4, арк. 1.
  15. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 3, арк. 93.
  16. ДАРО, ф. Р-33, оп. 2, спр. 88, арк. 1.
  17. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 6, арк. 178.
  18. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 3, арк. 95.
  19. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 2, арк. 41, 81.
  20. Там само, арк. 50.
  21. Там само, арк. 45.
  22. Там само, арк. 53.
  23. Там само, арк. 41.
  24. Там само, арк. 81.
  25. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 25, арк. 1.
  26. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 4, арк. 15.
  27. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 7, арк. 79-83.
  28. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 3, арк. 208.
  29. Там само, арк. 387-396, 408.
  30. Закриття шкіл на Волині // Волинь. – 1941. – 30 листопада.
  31. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 28, арк. 18, 30, 33, 66.
  32. ДАРО, ф. р-33, оп. 7, спр. 51, арк. 325.
  33. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 25, арк. 9.
  34. ДАРО, ф. р-22, оп. 1, спр. 11, арк. 1-3.
  35. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 28, арк. 45.
  36. ДАРО, ф. р-33, оп. 7, спр. 153, арк. 37.
  37. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 27, арк. 17.
  38. Там само, арк. 20.
  39. Там само, арк. 11.
  40. Там само, арк. 9.
  41. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 26, арк. 80-81.
  42. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 60, арк. 7.
  43. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 2, арк. 151-152.

44. Там само, арк. 147.
45. ДАРО, ф. р-22, оп. 1, спр. 29, арк. 4-5.
46. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 3, арк. 95
47. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 178, арк. 2-4.
48. Там само, арк. 4.
49. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 28, 258 арк.; ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 59, 72 арк.; ДАРО, ф. р-33, оп. 7, спр. 51, 340 арк.
50. Там само.
51. ДАРО, ф. р-33, оп. 7, спр. 237, арк. 15.
52. ДАРО, ф. р-22, оп. 1, спр. 11, 7 арк.
53. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 25, арк. 25.
54. Дорошенко Д. Історія України (з малюнками) / Д. Дорошенко. – Краків ; Л. : Українське видавництво, 1942. – 252 с.; Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Л. : Укр. вид-во, 1941. – 72 с.; Петренко І. [Крип'якевич І.] Історія України. Частина 1. Княжа й козацька доба / І. Петренко. – Краків : Укр. вид-во, 1941. – 98 с.
55. Грушевський М. Історія України приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх / М. Грушевський. – Корець, 1941. – с. 60.
56. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 2, арк. 137.
57. Там само, арк. 126.
58. Орленя. 1941. – Ч. 1. – 32 с.
59. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 60, арк. 66.
60. Хроніка // Волинь. – 1943. – 31 січня.
61. Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука : монографія / А. Жив'юк. – Рівне : Ліста – М. – С. 77.
62. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 23, арк. 6, 8.
63. ДАРО, ф. р-33, оп. 2, спр. 60, арк. 108-111.
64. Там само, арк. 32.
65. Там само, арк. 83.
66. Там само, арк. 22.
67. Там само, арк. 19.
68. Там само, арк. 57.

В предлагаемой статье раскрыты особенности политики в сфере образования в годы нацистской оккупации на примере функционирования школы №2 г. Ровно. Проанализирован учебный план, школьные предметы, состав педагогических работников, продолжительность и организация учебно-воспитательной работы учреждения в условиях оккупационного режима.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, оккупационный режим, образовательная политика, учебный план, школьные предметы, учебно-воспитательная работа.*

Отримано: 10.10.2015 р.